

kellemes hangulatot keltő nevek voltak/.

A belső tulajdonságokra utaló nevek közül a nemiséget hangsúlyozók találhatók meg legnagyobb számban mindhárom állatfajnál, akár közvetlen megnevezésként, akár pedig metaforikus formában. Ezzel szorosan összefüggenek az erőszakosságra, kiszámíthatatlanságra vonatkozó nevek, s mellettük kisebb számúak a kedvességet, csöndességet, jámborságot mutatók. A bika- és kannevek között sok a foglalkozást jelentő szó, de a ménnevek között ilyeneket nem találtam.

Az egyetlen kategóriába sem illő nevek száma minden állatfaj esetében elég sok. Természetesen nem is a névadás indítékát kutattam /csupán föltételeztem/, hanem a nevek jelentéstani osztályozását kíséreltem meg. A névadó személyét ismerni kellene, s föl kellene deríteni a legtöbb névről az elnevezés, névválasztás kiváltó okát, ami lehetetlen történeti jellegű munka esetében. Mindemellett lehetséges, hogy a jelentésükben ismert neveket sem megfelelő kategóriába soroltam mindig, s a be nem soroltak között is akad, amelynek némi utánjárással meg lehetne határozni a hovátartozását.

A számomra ismeretlen jelentésű nevek talán nem túl nagy számúak, de érdemes lenne mégis alaposabban utánanézni idegen nyelvekben is a jelentésüknek. /A NÉ szerkesztősege szívesen közöl pár soros kiegészítést, megfejtést, helyesbítést bármelyik névvel, névtípussal kapcsolatban./

Végül megállapítható, hogy a nemzetiségi településeken is magyar neveket használtak a háziállatok elnevezésére, csupán a lónevek és bikanevek között akadt egy-egy szlovák, illetőleg német név.

HAJDÚ MIHÁLY

NYÍREGYHÁZA KIALAKULÁSTÖRTÉNETÉNEK PROBLÉMÁI

Nyíregyháza kialakulásának, legkorábbi történetének – számunkra legalábbis – két kritikus pontja van: Nyíregyháza nevének magyarázata és a legelső, bizonyosan Nyíregyházára vonatkozó adat megállapítása. A korábbi szakirodalomra történő hivatkozástól felment bennünket az a körülmény, hogy annak áttekintését MEZŐ ANDRÁS /MNyj. XII, 137–140/ elvégezte, másrészt pe-

dig hogy kiindulópontul MEZŐ ANDRÁS fejtegetéseit választjuk, indokolja az a tény: a MEZŐ által kimunkált elképzelést fogadta el s tette /teszi/ széles körben ismertté KISS LAJOS munkája /FNESz. 472/. MEZŐ ANDRÁS már 1966-ban felvázolta a korai Nyíregyházával kapcsolatos elképzelését. Eszerint a település nevének legkorábbi említései a Váradi Regestrum 1219. és 1222. évi Nyr adatai lennének, vagyis a tatárjárás előtt Nyír alak szerepel a helység neveként. A tatárjárás után feltűnő Nyíregyház ~ Nyíregyháza adatok - MEZŐnek GYÖRFFY GYÖRGY feltevéseire visszavezethető magyarázata szerint - azzal kapcsolatosak, hogy az -egyház, -egyháza utótagnak a középkorban 'puszta' volt a jelentése, s a tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt falvak helyét csak a romos egyház hirdette. A falu neve tehát akkor kapja az -egyház, -egyháza utótagot, amikor pusztává válik. Vagyis: "a tatárjáráskor vagy közvetlenül utána elpusztult a kis település, s emlékéit csak a romos egyház hirdette. Így lett a Nyír nevű faluból Nyíregyház ~ Nyíregyháza" /MNyj. XII, 140-142/. Lényegében ez a magyarázat olvasható MEZŐ ANDRÁS-nak NÉMETH PÉTER-rel közösen írott és az 1970-es évek első felében publikált munkáiban is. Az egyik szerint a "település eredeti neve Nyír volt" /ezt az alakot tükrözik a Váradi Regestrum 1215. és 1219. évi Nyr adatai/, az "-egyháza utótag a tatárjárás után járult a névhez, és azt bizonyítja, hogy a település elpusztult, s pusztulása idején már templomos hely volt" /SzabSzatm. 85/. A másik részletezőbb kifejtésben adja elő: ha "elfogadjuk azt a feltevést, hogy a Váradi Regestrum 1215-ös, 1219-es és 1222-es bejegyzései városunk ősére vonatkoznak, következő megemlítéséig több mint száz év telik el", amikor is már Nyíregyház alak olvasható. A névalak változását GYÖRFFY kutatásai alapján magyarázza: mivel "sok falunév a tatárjárás után az -egyház, -egyháza utótaggal megtoldott alakban tűnik fel", így a tatárjárás idején már templomos településeknek - lerombolásuk után - "az -egyház utótaggal bővült eredeti nevük". "Nyíregyháza eredeti Nyír nevének megváltozásából névmagyarázatunk alapján tehát arra következtethetünk, hogy a község a XIII. század közepére már egyházas hellyé vált" /A régi Nyíregyháza. Nyíregyháza 1973. 38-40/.

Az egyik kritikus pont az: szabad-e önmagában az -egyház/a/

utótagú névből – minden történeti forrásadat híján – arra következtetni, hogy az ilyen hangalakú helység múltja /messze/ a tatárjárás előtti időbe vezethető vissza, s hogy a település már 1241-et megelőzően templommal rendelkezett? Egy ilyenfajta feltevést GYÖRFFY GYÖRGY kísérelt meg adatokkal bizonyítani. 1958. évi munkájában – MAKKAI LÁSZLÓ felismerését továbbfejlesztve – mutatott rá arra, hogy az -egyház, -egyháza utótagnak a középkorban 'puszta' a jelentése. "A tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt egyházas faluk rövidesen az enyészet útjára jutottak, csak a romos egyház hirdette a falu helyét. Innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy akkor kapja a falu neve az -egyháza utótagot, amikor pusztává válik." A kronológiát illetően egyetlen adat tanúságát tekinti perdöntőnek: "Hogy ez az elnevezés közvetlenül a tatárjárás után honosodott meg, azt egy 1245–1247 között kelt oklevél kivonatcs szövege tanúsítja, mely sajnos csak XVIII. századi másolatban maradt ránk. A valaha besenyők által lakott Nadány /Körösladány/ falut ecclesiam vacuum Nadany nomine... megjelöléssel adományozzák el, ami a »puszta Nadányegyháza« név latin visszaadása." Ennek ellenére azonban még némileg óvatosan fogalmaz a végkövetkeztetést illetően: "Ilyen módon Túrkeve régi Keveegyház... neve s a hasonló képzésű nevek útmutatással szolgálhatnak a helytörténészeknek arra, hogy a vizsgált falu a tatárjárás alatt vagy az ezt követő évtizedekben elpusztult-e" /GYÖRFFY: NévtVizsg. 34/. Ez az óvatosság 1961. évi írásában már csak annyiban van jelen, hogy egy megállapítása szerint a falunévhez járuló -egyháza /és -telke/ utótag a tatárjárás kori pusztulás mellett a kun belharcokkal kapcsolatos elnéptelenedéssel is összefügghet, de egyebekben – így írásának címében is – rendre a tatárjárás pusztításaival hozza kapcsolatba az -egyháza /és -telke/ utótagú helynevek megjelenését. Állítása bizonyosságául néhány példát idéz, amikor "tatárjárás előtt fennállott faluk tatárjárás utáni puszta korszakukban -egyháza utótagot kapnak." A tétel igazolását szolgálja az Okl. Sz. adatsora, ahol -egyház utótagú helynevek Fehéregyház helynevekre vonatkozóan fordulnak elő a tatárjárást megelőzően, vagyis "a tatárjárás előtt az egyház szó helynévben csak jelzős összetételben jelentkezik". Az elmélet jó ellenpróbáját jelenti az a körülmény, hogy a "tatárjárás után jelennek meg azok a helynevek,

amikor az -egyháza utótag egy önmagában is megálló helynévhez kapcsolódik. Az Oklevélszótár első adatai: 1256: Kucheghaz, Dub-eghaz, Zemeeghaza". E tanulmányában a szerző már mind az -egyháza, mind a -telke utótagú helynevet rendre a tatárjárás pusztításával hozza összefüggésbe oly módon, hogy "a tatárjárás alatt elpusztult egyházas falu neve -egyháza utótaggal, az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató faluké -telke utótaggal bővült." Nem véletlen hát, ha itt már az óvatosság béklyóitól megszabadulva vonja le végkövetkeztetését: "az -egyháza képzésű helynévtípus a helytörténésznek útmutatásul szolgál arra, hogy a vizsgált falu a tatárjárás alatt elpusztult" /GYÖRFFY: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Túrkeve 1961. 35-38/.

A GYÖRFFY által kimunkált feltevés valószerűségének részint általános megfontolások, részint pedig tények mondanak ellent. Az általános megfontolások sorából szerfelett meggondolkodtatóak SZABÓ ISTVÁN ellenvetései: "nem volna helytálló, ha a XIII. század második felében minden pusztafaluban a tatárok áldozatát szemlélnénk. Egyébként nem kerülheti el figyelmünket, hogy a sok »vacua« és »deserta« helyet okleveleink aránylag csak igen ritkán hozzák kifejezett kapcsolatba a tatárdúlással." SZABÓ ISTVÁN teljes joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy "ebben a korban ... az új települések kialakulása mellett állandóan folyt már a falvaknak különféle okok ... miatt bekövetkezett elnéptelenülés[e]. A településeknek ez a társadalmi és gazdasági okokból folyó elnéptelenülése időbelileg nagyjából egybeesett a tatárjárás korszakával." Már csak ezért is jogosult SZABÓ ISTVÁN óvatossága: "Igen határozott ... fenntartást kíván az a körülmény is, hogy Györffy a tatárjárást követően valamennyi üresen feltűnő települést a tatárok terhére számol el" /SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon.² Bp. 1971. 178/.

Ugyancsak SZABÓ ISTVÁN kutatásaiból tudjuk, hogy Magyarországon a tatárjárás időszaka csupán kezdete a falvak elnéptelenülésének, a pusztásodásnak /amit a német szakirodalom Wüstungnak nevez/. Lakóit nélkülöző föld /terra...habitoribus carens/ már 1224-ben előfordul Vas megyében /HO. IV. 11/, hogy azután a tatárjárás utáni évtizedekben egyre nagyobb számban bukkanja-

nak elő okleveleinkben. Nem lehet tagadni, mert elszórt okleveles adatok is bizonyítják /pl. 1257: W. VII, 456/ az általános megfontolásokon túl, hogy a tatárjárásnak szerepe volt a puszták földek számának megnövekedésében. De hogy döntő /vagy akár igazán jelentős/ szerepet nem játszhatott, azt az mutatja, hogy a pusztásodás továbbfolytatódott a XIV-XV. századokban is. Amiképpen "a XIV-XV. századokban mindennapos volt Európában lakott falutelepülések elnéptelenedése és üressé válása", úgy Magyarországon is "a XV. századra tömegesen jelentek meg a puszták" /SZABÓ ISTVÁN: i. m. 140-142, 151/. Úgy hisszük, az -egyház/a/ utótagú helynevek keletkezése nem elsősorban a tatárjárás pusztításaival, hanem a XIII-XIV. századi pusztásodással van a legszorosabb kapcsolatban.

Névtani megfigyelések is emellett szólnak. Ha ugyanis az -egyház/a/ utótagú helynevek kizárólag a tatárjárás pusztításainak köszönhetnék létüket, joggal lehetne azt várni /még a helynévalakulás lassúságát és egy-egy helynévi adat oklevelekben való felbukkanásának véletlenszerűségét is figyelembe véve/, hogy az -egyház/a/ utótagú helynevek zöme a XIII. század második felében/ tűnik fel a diplomákban. Noha nem végeztünk e célból statisztikai összesítésekben testet öltő vizsgálódásokat, nem jelentéktelen helynévi anyag áttekintése során jutottunk arra a következtetésre, hogy -egyház/a/ utótagú helynevek tömeges felbukkanása nem hogy nem zárul le a XIV. század elejével-közepével, hanem éppen az ezt követő időszakra tehető. Tudva azt, hogy a legjobb mintafelvétel sem helyettesíti a még elvégzendő statisztikai összesítéseket /ami további finom megfigyeléseket hozhat az -egyház/a/ utótagú helynevek felbukkanása és területi elhelyezkedése vonatkozásában/, az alábbiakban a Tisza-Maros-Körös-köz középkori településtörténete szempontjából jelentős két XV. századi királyi oklevél -egyház/a/ utótagot tartalmazó helyneveit mégis ide iktatjuk: 1403: Bakadeghaz, Bercheneghaz, Weresegehaz, Kondorosegehaz, Pythwarusegehaz, Kerekegehaz, Buzyrhegeseghaz, alia Kerekegehaz, Wagvusegehaz, Fazokasegehaz, Zenasegehaz Békés és Zaránd megyében /az itt előforduló 44 helynévből 11 -egyház utótagú, tehát a helynevek negyede -egyház utótagot mutat; GyulaOklt. 6/; 1456: Secrestyesegehaza, Derekegehaz, Zylasegehaz, alia Derekegehaz, Wrdengesegehaza, Labasegehaz, Wtzegegehaz.

Lybezeghaza, Geleteghaza, Apaczyaeghaza Csanád és Békés megyében /e diplomában lényegében az előzővel azonos az arány, ugyanis 43 helynévből 10 visel -egyház/a/ utótagot; KRISTÓ GYULA: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. Békéscsaba 1967. 43/. Mint GYÖRFFY GYÖRGY is írja /TurkEml. 36/, az OklSz. a XV. századból számos -egyház/a/ és -tel/e/ke utótagú helynevet sorol fel. Az -egyház/a/ utótagú helynevek meggyarapodása a XV. századra – úgy tűnik – a pusztásodás folyamatának előrehaladtával van szoros kapcsolatban.

Ha azonban igaz az a megállapítás, hogy "a tatárjárás alatt elpusztult egyházas falu neve -egyháza utótaggal, az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató faluké -telke utótaggal bővült" /GYÖRFFY: TurkEml. 38/, akkor -egyháza és -telke utótagú helyneveknek csak 1241 után kellene az anyagban előfordulniuk. Ami a -telek/e/ utótagú földrajzi neveket illeti, már egy korábbi munkánkban rámutattunk arra, hogy XI–XII. századi meglétük bizonyítható /Acta Hist. Szeged. LV, 91/, hiteles és hamis oklevelekben egyaránt előfordulnak: +1015/+1158/1323/1403: Ded-teluke, VMO. I. 4. 576; 1177/1202 k./1337: Gastateluke, LK. XXXIII, 216; 1177/1500 k.: Secutelek, Nadatheleke, uo. 213, 214. A tatárjárás előtti okleveles anyagban -egyház/a/ utótagú helynevek általában jelzős összetételben fordulnak elő /pl. +1093/1404: Kerekyghaz, Zichy O. I. 1; 1193: Feyrhigaz, ÓMolv. 58 stb./, de a tatárjárás előtt már 1221-ből ismerünk adatot olyan, -egyház utótagú összetételre, amelynek első tagja önállóan is megáll: 1221/1550: Vlozyghaz, VR. Nr. 299., 266. Feltehető tehát, hogy a település neve eredetileg Olasz volt, s csak később nyerte az -egyház utótagot. Mindenesetre ez a Borsod megyei Olaszegyház 1281-ben mint üres és lakóit nélküldő föld /terra... vacua et habitatoribus destituta, W. XII, 328/ kerül elő. Egyetlen adat nem erősíti ugyan a bizalmat az eme adat által valószínűsíteni szándékolt feltevés iránt, ugyanakkor különösebb hiperkritikára sem adnak a körülmények okot. Ha tudniillik az olyan -egyház/a/ utótagú helynevek, amelyeknek első része önmagában is megáll, tényleg a pusztásodással vannak összefüggésben, akkor jóval a tatárjárás előtti korból ilyenek felbukkanására nem lehet számítani, mivel a pusztásodás lényegében a tatárjárás körüli évtizedekben veszi kezdetét, s a jellegzetes "lakóit nélkü-

löző föld" terminus vélhetően első előfordulása is 1224-ből való. Ezzel teljesen egybeesően a pusztásodásra utaló első -egyház utótagú helynév 1221-ben tűnik fel, hogy azután a tatárjárást követően a XV. századig /vagy talán még azon túl is/ nagy számban keletkezzenek ilyen helynevek, jelezvén a falvak, lakott települések elnéptelenedését, pusztásodását. Ha ez a feltevésünk megállja a helyét, nincs többé kényszerítő körülmény valamennyi olyan -egyház/a/ utótagú helynévvel jelölt települést a tatárjárás előtti korba visszavinni, amelynek első tagja önmagában megáll. Az -egyház/a/ utótagú helynevek tehát – más földrajzi nevekhez hasonlóan – szintén nem igazolják BÁRCZI GÉZA /Szók.² 149/ optimizmust sugárzó névtani összegzését: "egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá". Mindezt Nyíregyházára vonatkoztatva azt kell mondanunk: pusztán a település Nyíregyháza /azaz Nyír + egyháza/ elnevezése nem szolgálhat annak bizonyosságául, hogy a település már a tatárjárás előtt Nyír néven egyházas helyként létezett, s a tatárjárás pusztítása következtében nyerte el -egyháza utótaggal bővült, azaz ma is használatos elnevezését. Nyíregyháza – és minden -egyház/a/ utótagú helynévvel jelölt település – kezdetei vonatkozásában történeti adatokon alapuló, konkrét, egyedi vizsgálódások szükségesek.

A másik kritikus pont tehát az: melyik a legkorábbi, bizonyosan Nyíregyházára utaló történeti adat? Mint fentebb áttekintettük, MEZŐ ANDRÁS a Várad Regestrum különböző évekre tett bejegyzéseiben /hol az 1219. és 1222., hol az 1215. és 1219. évi, hol pedig mindhárom évi adataiban/ kereste Nyíregyháza legkorábbi előfordulását. /A korábbi hasonló véleményeket l. MEZŐ: MNyj. XII, 140/. Álláspontját magyarázza, hogy a Várad Regestrum mindhárom idézett passzusában Nyr alak szerepel, amely tehát az -egyház/a/ utótagú helynevekre vonatkozó GYÖRFFY-féle koncepció alapján pontosan megfelelt annak az alaknak, amelyet Nyíregyháza tatárjárás előtti névformájául várni lehetett. Vajon Nyíregyháza éppen arra szolgált volna példát, hogy szerencsés esetben az -egyház/a/ utótagú helynév első tagját mint önállóan megálló helynevet a tatárjárás előtti időből tudjuk dokumentálni? Előrebocsátjuk, lehetne így is, amint a GYÖRFFY-tól /TurkEml. 36-37/ idézett példák egyike-másika jól mutatja ezt: 1232: Scer,

ma Szeregyház puszta; 1216: villa Firu /éppen a VR.-ből!/, 1326: ecclesia Furreghaz. De vajon így volt-e?

A kérdés megválaszolása érdekében meg kell vizsgálnunk a Váradi Regestrumban előforduló Nyr alakokat. A forrásban öt jogeset leírása kapcsán találkozunk Nyrrel. Egy alkalommal, amikor a kútfő a nyíri Pauli falut említi /1219/1550: villa Pauli de Nyr, VR. Nr. 206, 228/, vitathatatlanul a Nyírről /a Nyírségről/ mint tájegységnévről van szó. A további négy esetben ilyen biztos minősítést nem lehet adni. Három jogeset leírása nyíri izmaelitákat nevez meg. 1215-ben Texa, Ysmaelita de Nyr 12 márka ügyében vádolt Cegan falubelieket /1215/1550: Nr. 139, 203/. 1219-ben Ismaelite de Nyr, Iliaz és Pentek másokkal együtt vádolták útonállásért Márton comes Vámos falusi jobbágyait, valamint a Miskolc nemzetséghez tartozó tapolcai monostor ugyanazon faluba való jobbágyait /1219/1550: Nr. 209, 229/. 1222-ben Ismaelitae de Nyr, Elias és Péter másokkal együtt Salamon falubelieket vádoltak útonállással. Ugyanez az eset szól Bis falusiak elmarasztalásáról is /1222/1550: Nr. 326, 276/. Végezetül pedig a forrás 1219-ben nyíri falusiakat /Villani de Nyr/ említi, akik a szolnoki vár kenyérsütői /1219/1550: Nr. 220, 235/. E négy esetben bizonytalan, hogy a Nyr településnévként vagy pedig tájegységnévként szerepel-e. Nyomatékkal kell hangsúlyoznunk, hogy elvileg megvan a lehetősége tájegységnévként való értelmezésének, hiszen éppen maga a Váradi Regestrum tanúskodik a Nyr mint tájegységnév használatára mellett. Amíg azonban ebben az egy esetben a Nyír tájegységnév mellett szerepel a falunév is /Pauli, azaz Pályi/, a többi esetben szembeötlő nehézsége a Nyr alak tájegységnévként minősítésének az a körülmény, hogy közelebbi falumegjelölés hiányzik. Ez önmagában eldöntené a kérdést abban az irányban, hogy a másik négy Nyr előfordulás mindegyike települést jelöl? Aligha. Meg kell ugyanis vizsgálni, hogy a korszakban /a XII. század második felében és a XIII. század elején/ használtak-e olyan helymegjelölést, amikor a konkrét településnév helyett megye- vagy tájegységnévvel illettek birtokot vagy éppen népcsoportot. 1164 körül III. István király megengedi Fulcerius prépostnak, hogy Zalában levő prédiáját /predium quod habebat in Zola/ a veszprémi egyházra hagyhassa /F. IX. 7. 634/. 1174-1178 között III. Béla hozzájárulását adja ahhoz, hogy Simon

veszprémi kanonok zalai /?/ prédiumát /praedium quod habet in Zo-la/ a veszprémi egyháznak juttathassa /FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: III. Béla király oklevelei. Bp. 1900. 159/. Amikor 1209-ben III. Ince pápa elősorolja a garamszentbenedeki apátság birtokait és javait, ezek sorában megemlíti a Susoldban /észak-barsi tájegységnev/ lévő földet, valamint a Somogyban lévő vincelléreket és szőlőket /terram in Susolgi cum silva et venatoribus; vinitores et vineas in Sumug, MARSINA, CDES I. 118/. 1217-ben II. András király Botch fia Tamást megerősíti egy nógrádi várföld birtokában, amelyet Szepesben /in Scipus/ levő földjéért korábban adott neki /uo. 169/. Úgy tetszik, a fent felsorolt példánál is jobb - etnikai vonatkozású - analógiát nyújt az az 1216-ból származó királyi oklevél, amely a Szatmárban lévő németek falujából való Mere comes /de Uilla Theutonicorum in Zapthmar/ megadományozásáról tudósít /OL DL. 72 374/. Bizonyosra vehető, hogy a Szatmárban levő németek faluja a Szamos menti Németivel /a későbbi Szatmárnémetivel, ma Satu Mare/ azonos. Megerősíti ezt az a körülmény, hogy amikor 1230-ban II. András király megállapítja a szatmárnémeti német hospesek szabadságait, a népcsoportot ekként említi: hospites Theotonicici de Zattmar iuxta fluvium Zomus residentes /OL DL. 162/. Ha tehát ugyanebben az időben bevett terminusként szerepelt a "szatmári németek" kifejezés, nincs okunk elzárkózni attól, hogy a "nyíri izmaeliták"-at tájegységekre, a Nyírré /a Nyírségre/ vonatkoztassuk, s ne pedig egyetlen Nyír nevű falura. Mivel tudjuk - példa igazolja -, hogy az izmaeliták faluja /villa Hysmaelitarum, W. XI. 61/ latin kifejezésnek utóbb a Beszermény felel meg a magyar nyelvű toponímiában /GY. I. 705/, a nyíri izmaelitákat is Böszörmény nevű településen jogosult /ám nem szükségszerű/ keresni. Nem haszon nélküli, ha e helyütt is leszögezzük: "a népnévi szempont, az etnikai hovatartozás mindössze egy a névadás számtalan indítékának sorában" /Acta Hist. Szeged. LV, 64/. Nem szükségszerű tehát, hogy egy települést a benne lakó etnikumról nevezzenek el. A "szatmári németek" analógiája teszi reálissá a "nyíri izmaeliták" Böszörmény nevű faluba való lokalizálását. Nem járunk töretlen úton, amikor ezt a települést a mai Hajdúböszörményben véljük felfedezni. Már a század elején a Váradi Regestrum kiadói, KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSKY SAMU ekként foglaltak állást

/VR. 203. old. 1. jegyz./ . A hajdúböszörményi monográfia vonatkozó részének szerzője, MÓDY GYÖRGY /Hajdúböszörmény története. Debrecen 1973. 31/ szerint is "majdnem bizonyos, hogy a »nyíri izmaelitákat«, akiket név szerint is ismerünk, Böszörményben lakóknak kell tekinteni." Korántsem mondható azonban ez a nézet általánosnak. Hajdúböszörmény kapcsán hallgatással mellőzi a Váradi Regestrum nyíri izmaelitákkal kapcsolatos adatait PORCSALMY GYULA /Hajdúböszörmény rövid története a Hajdúkerület megszűnéséig. Debrecen 1963./, H. FEKETE PÉTER /Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. MNyTK 102. Bp. 1959./ . Egy többtagú szerzői munkaközösség friss állásfoglalása /BOTH FERENC-LÁZÁR IMRE-NYAKAS MIKLÓS: Hajdúböszörmény. H. n. 1979. 10/ szerint a mai hajdúböszörményi határ területén fekvő Salamon volt a Váradi Regestrumból ismert nyíri izmaeliták egyik faluja. Azt pedig már fentebb érintettük, hogy a modern szakirodalomból MEZŐ ANDRÁS, illetve nyomában KISS LAJOS a nyíri izmaelitákat Nyíregyházára lokalizálta.

A kérdésben további tisztázást jelenthet, ha azt tesszük vizsgálat tárgyává, hogy a Váradi Regestrumban három alkalommal szereplő nyíri izmaelitákat milyen toponímiákkal kapcsolatban említi forrásunk. 1215. évi adat szerint egy nyíri izmaelita Cegan falubelieket vádolt. E Cegant MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER /SzabSzatm. 85/ Szabolcs megyei Cégénnyel tartják azonosnak. Névmutatójukban /uo. 142/ viszont csak egyetlen Cégényt ismernek /legalábbis nem különítik el a két Cégényre vonatkozó adatokat/, s ez az egy Cégény a mai Cégénydányád egyik alkotóeleme. De hogy inkább csak a névmutato hibájával van dolgunk, azt onnan sejtethetjük, hogy a mai Cégénydányád előde nem Szabolcs, hanem a történeti Szatmár megyében feküdt /MAKSAI 120/, továbbá hogy Cégénydányád adattári részében /SzabSzatm. 37/ az 1215. évi adatot nem tüntetik fel. Úgy látszik tehát, MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER Cegant mégis megkülönböztetik Cégénydányád Cégényétől, s azzal a Cégénnyel /Chegen/ tekintik azonosnak, amely 1411-ben Debrecen város tartozékaként szerepel, s amelyre 1476-ban Szilágyi Erzsébet Böszörmény /a mai Hajdúböszörmény/ várossal együtt tart igényt. Igaza van CSÁNKI DEZSŐnek: a XIV. század 30-as éveiben Chegen, Cheghan, Cheken neveken a szabolcsi főesperességben szereplő település ezzel a Cégénnyel azonos. CSÁNKI

lokalizációja szerint Hadház /a mai Hajdúhadház/ táján feketett /CS. I. 606, 633, vö. VMO I. 1. 327, 344, 360/. Bizonyosnak tekinthető tehát, hogy közvetlenül szomszédos volt e Cégény a mai Hajdúböszörmény elődjével. 1222. évi adat szerint nyíri izmaeliták Salamon falubelieket vádoltak. Nos, e hajdani Salamon falu emlékét a mai Hajdúböszörménytől keletre a Hajdúhadházra vezető út két oldalán elterülő Városerdő egy részének Salamon neve őrzi /H. FEKETE PÉTER: MNyTK 102., 115, 99/. Aligha véletlen tehát, hogy a nyíri izmaeliták éppen e falvakba való embereket vádoltak; joggal feltehető, hogy ezek lakhelyük, Böszörmény faluszomszédai voltak, amint már MÓDY GYÖRGY /i. m. 31/ ezen a szálon jutott el a csaknem teljes bizonyossáig abban a vonatkozásban, hogy a nyíri izmaeliták lakhelye a XIII. század elején a mai Hajdúböszörmény elődje volt. A lokalizáció bizonyossá tétele érdekében hátravan még annak megvizsgálása, hogy a Nyír tájegység déli irányban lenyúlt-e Böszörményig. Ebben a tekintetben egykorú és biztos tanúnk van, hiszen a Váradi Regestrum már említett 1219. évi adata Pauli falut nyíri településnek mondja /villa Pauli de Nyir/, márpedig e Paulinak ma Hosszú- és Monostorpályi felel meg /GY. I. 650-651/, vagyis a Nyír XIII. századi déli határa nemhogy Böszörmény, hanem még Debrecen vonalától is délre húzódtott. Nincs tehát akadálya annak, hogy a nyíri izmaelitákat az 1210-1220-as években a mai Hajdúböszörmény területén élő népességnek tekintsük.

De vajon a többi, a Váradi Regestrumban előforduló és a kérdéskör vizsgálatába bevonható adat nem mond-e ennek ellent? A már idézett 1219. évi adat szerint a nyíri izmaeliták vádolták a Márton comes, valamint a Miskolc nemzetséghez tartozó tapolcai monostor vámosi jobbágysait útonállásért. Bizonyosra vehető, hogy ez a helység már nem szomszédos Böszörménnyel, hiszen Vámos Sajóvárossal azonos, azaz Borsod megyei alpereseik voltak a nyíri izmaelitáknak. Közismert, hogy az izmaeliták Magyarországon jelentős szerepet játszottak a kereskedelemben és pénzforgalomban /összefoglalóan l. GYÖRGY SZÉKELY: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe-XIIe siècles. The Muslim East. Studies in honour of Julius Germanus. Bp. 1974. 53-74, különösen 56-57, ahol elfogadja a nyíri izmaeliták hajdúböszörményi lokalizálását/. Nem kell tehát meglepődnünk, ha éppen egy

vámhelyen – amelyet a település neve mutat – támadt ellentétük az ottani lakosokkal. Bizonytalannak kell ítélnünk, hogy a már hivatkozott 1222. évi jogeset leírásában a Bis falusi alpereseknek csakugyan a nyíri izmaeliták voltak-e a felpereseik. Ám ha így lenne – amire a szövegértelmezés lehetőséget ad –, a böszörményi /nyíri/ izmaeliták perét a Bis falusiakkal jó okkal tudjuk magyarázni. Bisnek a mai Büss pusztá felel meg Nyírkércs határában /SzabSzatm. 89/, s annak a Tassnak /a mai Nyírtassnak/ a közelében feküdt, amelynek éppen 1210 táján olyan nevezetes vására volt, hogy még Anonymus is említésre méltónak ítélte, mi több, a vásár létét a honfoglalás korára vezette vissza /SRH. I. 63/. A nyíri izmaeliták Cégény és Salamon melletti egyéb kapcsolatai /Vámoshoz, illetve esetleg Büsshöz/ nem mondanak ellent annak a lokalizálásnak, hogy településüknek a mai Hajdúböszörmény elődjét tartsuk. A kérdésben nincs jelentősége annak a már szintén felemlített 1219. évi adatnak, amely nyíri falusiakat /Villani de Nyr/ említ, akik a szolnoki vár kenyérsütői. MEZŐ ANDRÁS /MNyj. XII. 140/ 1966-ban ezt az adatot is Nyíregyházára vonatkoztatta, utóbbi munkáiban azonban már hallgatással mellőzte. E Nyrt a szakirodalom egy másik vonulata /PETRI MÓR: Szilágy vármegye monographiája IV. H. n. 1902. 87–88; KARÁCSONYI JÁNOS-BOROVSKY SAMU: VR. 235. old. 1. jegyz./ a Közép-Szolnok megyei Nyirmon falunév első tagjával tekintette azonosnak, bizonytalannal hangzásbeli megfelelés miatt, valamint azért, hogy a szolnoki vár népeit ténylegesen Szolnok megye területére helyezhesse. Az azonosítás erősen vitatható, a szolnoki várbirtokoknak a Tisza parti Szolnoktól az erdélyi Désig húzódó láncolata /1. TAGÁNYI KÁROLY-RÉTHY LÁSZLÓ-POKOLY JÓZSEF: Szolnok-Doboka vármegye monographiája I. Deésen 1901. 232–234/ még azt a feltevést is megengedi, hogy a kenyérsütők a Nyír tájegységben laktak. Ha ez valaha is igazolódna, abban az esetben a Váradi Regestrum valamennyi Nyr előfordulása tájegységre és nem egyetlen településre vonatkoznék.

Ez utóbbi értelmezés azonban nem érinti azt a megállapítást, hogy a nyíri izmaeliták minden valószínűség szerint Böszörményben /a mai Hajdúböszörmény elődjében/ laktak, amely 1248-ban Nagyöbösörmény /Nogbezermen/ néven fordul elő egy oklevélben /F. IV. 2. 19/. Ha feltevésünk megállja a helyét, el

kell ejteni azt a hipotézist, hogy a nyíri izmaeliták Nyíregyházán /illetve annak elődjében, Nyír településen/ éltek volna a tatárjárást megelőzően. Ennek Nyíregyháza történetére nézve anynyi a következménye, hogy a város múltjára vonatkozó legkorábbi adat mintegy száz évvel későbbre kerül át /1326: Nyír-egyház, SzabSzatm. 85/.

KRISTÓ GYULA

A "NYÍR" ANONYMUSNÁL

Elöljáróban, hogy a későbbieket megértsük, néhány szóval bizonyos mértékig rekonstruálnunk kell Szabolcs történeti vízrajzát és felszíni viszonyait. A nagyjából észak-déli irányú homokdombok közt mélyedések húzódnak, melyekben ma megfegyvelmezett vízfolyások tartanak észak felé, hogy a vizüket a Lónyay-csatorna összegyűjtse, majd a Rétköz nyugati szélén túl, Vencsellő föléltt adja át a Tiszának. Nyugat felé az utolsó nagyobb folyás az Ér-patak, hivatalosan a VIII. számú főfolyás, Hajdúhadház mellől indul, Bököny és Gészteréd mellett elhaladva Nyíregyházán keresztül Kótaj keleti szélén ömlik a Lónyay-csatornába. A csatorna azonban csak a múlt század 80-as éveiben készült, azelőtt az Ér-patak innen nagyjából a csatorna nyomvonalán haladt azzal a különbséggel, hogy valahol előbb Tiszabercel környékén ömlött a Rétköz mocsaraiba, illetőleg azokon keresztül a Tiszába.

Feltűnő, hogy az Ér-patak és nyugatra a Tisza között, leszámítva a közeli és kisebb IX. sz. főfolyást, meglehetősen nagy területen nincsen folyóvíz. Egy kb. 20 km széles sáv nyúlik le a Tiszától a Tímár és Gáva közti partszakasztól délre csaknem Hajdúnánás vonaláig. Ma is alig van itt település, s a középkorban még gyérebben lakott terület volt. A II. József-féle térkép ennek a sávnak az északi részén a mai 38-as számú útig csaknem összefüggő, valószínűleg őshonos erdőt jelez.

Szem előtt kell tartanunk azt a körülményt is, hogy ezek a régi szabolcsi vízfolyások, melyekre a dombvonulatok "völgyeiben" a falvak rátelepedtek, távolról sem mutatták a hegyi patakok arculatát. Tó- és mocsárrendszereken folytak, szivárogtak